

ТЕРЕХОВА С.І.

Київський національний лінгвістичний університет

**ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ
СИСТЕМИ ПРОСТОРОВИХ, ЧАСОВИХ Й ОСОБОВИХ
КООРДИНАТ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ**

Актуальність дослідження зумовлюється, по-перше, вибором мов для проведення типологічного зіставлення, адже українська, російська та англійська мови є найбільш актуальними в сучасному житті України та її окремих мікросоціумів; по-друге, відсутністю в сучасному загальному та типологічному мовознавстві цілісної концепції репрезентації системи просторових, часових та особових координат (СК) у мові (мовах) та мовленні; по-третє, відсутністю в сучасному загальному та типологічному мовознавстві цілісної, комплексної методики аналізу зіставлюваного матеріалу в межах парадигмальних досліджень (термін О.С. Кубрякової [7:144-238; 3:23]).

Дослідити мовні особливості реалізації СК, її функціонально-семантичну сутність, транс функціональність (функціональну перехідність, наприклад перехід указівної функції в номінативну та ін.) та транссемантичність (семантичну перехідність, наприклад перехід просторової семантики в часову, особової в часову та ін.) мовних одиниць (МО), їхні спільні та специфічні ознаки в порівнюваних мовах є **метою** нашого дослідження.

Предметом дослідження та основними рівнями аналізу обрано функціонально-семантичні поля (ФСП) вказування та їх складники – мікрополя, тематичні групи (ТГ), антонімічні опозиції, синонімічні ряди й окремі МО.

Об'єктом дослідження є СК як поняттєва структура, її мовні та асоціативні репрезентації.

Терехова С.І.

Матеріал дослідження – близько 5000 одиниць української, російської й англійської мов (переважно прислівників, займенників та займенникових слів) у майже однаковому співвідношенні в зіставлюваних мовах, які виявили близько 18000 лексико-граматичних та функціонально-семантичних репрезентацій. Слідом за американськими функціоналістами (В. Comrie, J. Haiman, P. Hopper, J. Jenkins, D. Palermo, S. Tompson, J. Hawkins, K. Lamrecht, W. Croft, ін.) нами використовується асоціативний аналіз як додатковий для відтінення національно-культурного усвідомлення й вербалізації аналізованих указівних репрезентацій. Фактично мовний матеріал є опосередкованою зоною переходу й накладання поняттєвих, семантичних та асоціативних відношень.

Наукова новизна дослідження полягає, насамперед, у виборі предмета дослідження, оскільки типологічне дослідження мовної СК уперше проводиться на матеріалі української, російської та англійської мов; також у запровадженні методики поліпарадигмального дослідження: від поняттєвої репрезентації до реалізації в мові й далі – до асоціативного закріплення; далі – в самих одержаних результатах, зокрема: у виробленні типології вказувань у СК, аналізі перехідних типів вказування, виявленні особливостей зіставлюваних ФСП у складі СК. Було доведено своєрідність репрезентацій та структур СК, що здійснило вплив на вияви полі функціоналізму в зіставлюваних мовах. Новизна полягає також у визначенні транссемантичності й транс функціональності аналізованих МО, встановленні та дослідженні їх типів; у визначенні зворотності вказівної семантики; у встановленні моно- та полісемантичних типів указівних МО; у визначенні прагматичних типів указівних МО в СК; у диференціації топонестичних МО на компасні, адміністративно-територіальні та топографічні; у виявленні ступенів семантичної градації зіставлюваних репрезентацій; в уніфікації, систематизації та значному поглибленні типології

Терехова С.І.

вказівних МО, в залученні методики повторних випробувань для верифікації даних вільного асоціативного експерименту та ін.

Постановка загальної проблеми та її зв'язок з науковими завданнями. Незважаючи на те, що особливості мовного вираження просторових, часових та особових відношень привертають увагу дослідників уже давно, комплексне їх вивчення як головних структурних компонентів СК у межах парадигмальних досліджень тільки розгортається. У дослідженні запропоновано методику поліпарадигмального аналізу СК (комплексного багаторівневого дослідження мови із залученням даних нелінгвістичних галузей знань — філософії, логіки, фізики та ін. — та співвіднесенням мовного матеріалу з поняттєвим та даними асоціативних експериментів) при зіставному дослідженні української, російської та англійської мов, тобто двох близько- і однієї віддалено спорідненої мов індоєвропейської сім'ї.

Поствновка завдання. Дослідження має представити відсутню в сучасному українському й типологічному мовознавстві відносно цілісну модель СК у зіставлюваних мовах в аспекті сучасної тенденції до аксіоматизації наукових знань, розвитку теорії зовнішньої та внутрішньої форми, гіпотези мовної відносності, поняттєвої, мовної та асоціативної специфіки в системі відповідних полів — фрагментів мовної картини світу. Завдання статті — 1) охарактеризувати головні, концептуально значні особливості репрезентації та функціонування СК у зіставлюваних мовах; 2) представити концепцію проведеного нами дослідження, синтезувавши набуті знання та результати дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення СК є новим напрямом мовознавчих розвідок, оскільки на сьогодні лише поодинокі наукові (лінгвістичні) праці торкаються цієї проблеми. Парадоксальним є те, що термін СК уже давно став невід'ємним складником професійної лексики представників майже всіх наукових галузей (оскільки кожна наука має свою

систему вимірів — СК і свою систему обчислення, аналізу та верифікації), проте жодний тлумачний або вузькоспеціальний термінологічний словник не виносить СК як окрему словникову статтю. Проведені нами опитування (анкетування) та вільний асоціативний експеримент свідчить про те, що розуміння СК не лише однотипно представлене в свідомості носіїв аналізованих мов, воно має свої особливі, національно марковані та професійно й соціально конотовані вияви.

До нашого часу повного й усебічного аналізу СК в межах зіставлюваних мов не проводилося. Більш того, вивчення СК показали, що СК залишалася поза межами ґрунтовних наукових (філологічних) пошуків до ХХ століття. Її дослідження відбувалися непослідовно, переважно в напрямі загальнолінгвістичних розробок (праці К.Бругмана, К.Бюлера, Дж.Лайонза, Ч.Філлмора, Ю.Д.Апресяна та ін.).

Майже одночасний розвиток зіставно-типологічного напрямку дослідження вказувань із структурно-семантичним, комунікативним та іншими напрямками сучасної лінгвістики дозволяє розглядати його як окремий, вищий етап у вивченні мовних явищ (у тому числі, й репрезентацій типів вказувань у СК). З одного боку, такі дослідження є проміжним етапом у створенні загальнолінгвістичної теорії (визначенні мовних універсалій, законів розвитку мов тощо), з другого — загальнолінгвістичні основи є фундаментом у створенні типології МО, мовних явищ та процесів, визначення їх специфічних рис і виявів у мовах різних типів. Наукові дослідження мовознавців-типологів спрямовані на встановлення класифікації та типології окремих значень або конкретних одиниць у системі вказувань, визначення їх особливостей у споріднених мовах (Л.Б. Карпенко, В.К. Щербін, Т.М. Голосова, О.О. Тараненко та ін.) та мовах різної морфологічної структури (С.Рахімов, Г.А. Шамова, О.М. Лазарович та ін.), на виявлення дейктичних та інших універсалій, у застосуванні комплексного підходу до вивчення дейксису. Однак розподіл наукових досліджень за напрямками

Терехова С.І.

типології (універсології, контрастивістики, зіставної типології та ін. [8:3-8]) не є рівномірним. У багатьох дослідженнях з зіставної типології студіюються окремі вказівні (переважно дейктичні) значення слів або висловлень. Теоретичною основою для них стали роботи з типологічного мовознавства В.Г.Гака, С.Д.Кацнельсона, М.П.Кочергана, О.О.Тараненка, С.Андерсона, Е.Кінана та ін. Проте не існує єдиної точки зору щодо залучення до типологічних досліджень споріднених мов: більшість дослідників наполягають на типологічному аналізі споріднених мов (С.В.Рахліна, С.Рахімов та ін.), які окрім уточнення характеристик зіставляваних конструкцій, категорій мови тощо, спроможні виявити фактори впливу, різницю між їх виявами на мовному матеріалі, віддзеркалити специфіку мов та мовних явищ.

О.І.Смирницький одним із перших детально проаналізував фактори визначення напрямку руху в російській та англійській мовах (суб'єкт руху, якість руху, загальна спрямованість, точка відліку, специфічний характер просторового відношення між предметом, який рухається, та точкою відліку), на основі яких А.Є. Кибрик запровадив методика дослідження семантичних полів значень руху та орієнтирів [5; 6].

В останні роки актуалізувалися типологічні дослідження функціонування систем указівних засобів, різних типів референції (С.Рахімов, М.Clyne, D.Crystal, E.Danziger, M.Ettlinger та ін.). Було досліджено основні характеристики традиційних типів указування (дейктичного, анафоричного та власне референційного), проте їх специфіка в мовах залишається недостатньо вивченою. Потребує перегляду й уточнення типологія вказівних типів (пор., наприклад, класифікації К.Бюлера [4:106-132], А.В.Алферова [1; 2], С.Рахімова [11; 12] та ін). Дослідники пропонують різні моделі структурування поля / полів указування та їхніх фрагментів (пор., наприклад, модель “ядро — периферія” в зазначених

працях М.А.Хмелевської [15], модель поля з планетарною структурою Г.А.Шамової [16], С.А.Крилова [10] та ін.).

Зіставно-типологічне дослідження окремих проблем функціонування указівних систем у цілому та їхніх репрезентацій (артикля, займенників та прислівників, прийменників, прийменникових і прийменниково-відмінкових конструкцій, категорії суб'єктивності, категоріальної доміанти часу, категорії локальності, координат локації, часової нелокалізованості, напрямку руху, репрезентацій “правий / лівий”, темпоральності, модальності й аспектуальності та окремих різновидів указування (інтераціонального дейксису, дейктичної ідентифікації, особового дейксису, часових указувань та ін.) привело до появи загальної теорії зіставно-типологічного дослідження функціонування вказівних типів, зокрема до встановлення типології дейктичних систем у цілому: пропонується розмежовувати серед тричленних систем моноцентричні та біцентричні [9:138-140].

Отже, репрезентації СК раніше не були систематизовано досліджені в аналізованих мовах. Зіставно-типологічні студії проводилися, як правило, на матеріалі одної або двох мов, переважно щодо окремих указівних типів. Певним кроком у поглибленні й вирішенні цієї проблеми є запропонована нами уніфікована лінгвістична типологія репрезентацій СК [13:64-74].

Наукові результати. Мовна СК являє собою складноструктуровану сегментно-ярусну ієрархію, елементи якої переважно полісемантичні й поліфункціональні. Тому їх розвиток прогресує в бік транссемантичності та трансфункціональності. Більшість МО проходить свій шлях розвитку від моносемантичної й монофункціональної до полісемантичної та поліфункціональної. Поліфункціоналізм сприяє збереженню лексичної семантики й приводить до прагматичного, лексико-граматичного та стилістичного розшарування в різних функціональних виявах (типовим є

біфункціоналізм). Монофункціональні прислівники та прислівникові сполучення мають тенденцію до поступового переоформлення в поліфункціональні МО та іноді (в близькоспоріднених мовах) — у категорію стану, в чому відображається динамізм мовного розвитку. Поліфункціоналізм значною мірою зумовлює складність розмежування номінативного, ідентифікаційного та вказівного компонентів семантики МО.

Транссемантичність і трансфункціональність як вияви міжпарадигмальних зв'язків у зіставлюваних ФСП указування свідчать про реальний стан розвитку поняттєвих, мовних та асоціативних репрезентацій. У межах досліджуваних парадигм трансемантичність і трансфункціональність визначають семантичні, функціонально-семантичні, а отже, й відповідні поняттєві зв'язки. Нерідко їх оформлення прискорюється асоціативними зв'язками. Функціонально-семантичний розвиток аналізованих категорій відбувається біполярно, тобто одночасно з національно-специфічною деталізацією репрезентацій відбувається певна поняттєва, мовна та меншою мірою, асоціативна інтеграція як відображення світових глобалізаційних процесів у суспільстві. Водночас цей вплив відбивається на відповідних картинах світу, демонструючи їх взаємодію.

Ступінь поширеності синонімії й антонімії свідчить про давність та ієрархічність опозитивної й парадигматичної впорядкованості, яка спрямовує певним чином розвиток синтагматичних відношень. Спостерігається так звана функціонально-семантична нейтралізація, тобто контекстуально зумовлена заміна (рідко усунення) однієї вказівної ознаки іншою, комплементарною, що приводить до поперемінної актуалізації / дезактуалізації типів указування, можливої частиномовної заміни. Це явище характерне для МО зі значенням зворотного напрямку. Аналізовані типи вказувань є універсальними, які виражають спільні ознаки дещо різними МО. Їх стійке закріплення в свідомості носіїв зіставлюваних мов

Терехова С.І.

підтверджується й асоціативно. Внаслідок поширення частини мовних функцій МО нерідко переоформлюються або частково змінюють свою семантику таким чином, що окремі омонімічні форми можуть сягати перетину або накладань їхніх семантичних ознак. Саме тому, наприклад, семантика антонімічних парадигм синонімів нерідко виходить за межі аналізованих указувань. В усіх аналізованих мовах засвідчено тенденцію до певної конкретизації вказівної семантики через номінативно-ідентифікаційні значення, тому займенники іменникового типу словозміни та іменники професійної, вікової та іншої соціальної належності, вжиті в займенниковій функції, включені до складу ФСП особового вказування.

Як засвідчують мовознавчі праці останнього часу (Н.Арутюнової, Ю.Караулова та ін.) і як показало наше дослідження, доцільно розрізняти вужче (власне референційне) та ширше розуміння терміна референція. Традиційно інтерпретовані анафоричний, дейктичний та власне референційний типи (тобто референційні типи в ширшому розумінні терміна) становлять невелику, відносно закриту підсистему МО, оформлену у вигляді ФСП просторового (і просторово-часового), часового та особового вказувань. У складі цих полів значна кількість МО спроможна змінювати свій тип указування.

Поширеними вказівними типами [14:49-57] серед досліджуваного матеріалу визначено такі трансфункціональні типи: I) референційні типи: а) дейктично-референційний, наприклад: англ. from the left / right side, укр. з лівого / правого боку; ліворуч, праворуч, - рос. с левой / правой стороны; слева, справа, а також конкретніші вказування на зразок англ. overland “по суші”, oversea(s) “за морем”. “у прямому або зворотному напрямі через море; з-за моря”, заст. “привезений з-за моря”, “з іншого узбережжя моря; за кордоном”, seaward “у напрямі мусонів”, seawardly, to / from [the] seaward “у напрямі до моря, геть від землі; у місці, що біля моря”, “у відкрите море”, seawards та ін.; деякі з них набули топонестичних

(географічно зумовлених) ознак: up / down the lake “північна / південна точка”; б) дейктично-анафоричний, наприклад: соціально-статусні МО з типовим значенням “так як прийнято, узвичаєно серед когось, десь”: укр. по-родинному, рос. по-родственному, укр. по-батьківському, рос. по-родительски і под.; іменники з релятивним типом лексичних значень на зразок укр. родичі, рідня, рос. родственники, родня, англ. relatives тощо; це ж значення репрезентують субстантивовані присвійні займенники укр. наш (мн. наші), мій (мн. мої), рос. наш (мн. наши), мой (мн. мои), англ. ours, mine; в) анафорично-референційний, наприклад: that уживається замість who та which, по за допомогою цих МО обмежується семантика іменника, якого вони стосуються: Which of my brothers did you meet? The one who / that live in Glasgow, or the one who / that lives in Leeds); 2) номінативно-референційний тип, наприклад, уживання особових займенників в іменниковій функції: укр. Його Я пролунало якось невпевнено і под. У межах кожного із відзначених типів наявна низка підвидів, виділених на основі семантичної розгалуженості вказівних типів та транссемантичності деяких полісемантичних і поліфункціональних МО. Транссемантичними є такі види: а) просторово-часові, наприклад: укр. далеко, рос. далеко, англ. far, б) особово-часові: укр. у часи Шевченка, рос. во времена Пушкина, англ. in Shakespeare’s times та ін.; в) просторово-особові: укр. там, де хто-небудь є (перебуває); у кого-небудь, рос. там, где кто-либо находится, у кого-нибудь, англ. at smb’s place та ін.; г) просторово-часово-особові та ін.

Отже, за функціонально-семантичною репрезентацією розрізняються: 1) монофункціональні моно семантичні МО (наприклад, указування на зворотний напрям: укр. здалеку, рос. издали, англ. from afar); 2) монофункціональні полісемантичні МО (МО доміанти ТГ «тут - там»); 3) полі функціональні моно семантичні МО (здебільшого транс семантичні МО – просторово-часової, часово-номінативної, часової семантики та способу дії, які переважно вказують на динамічні та статичні

ознаки часу, що виражається в дейктичних та дейктично-референційних типах МО); 4) поліфункціональні полісемантичні МО (домінанти ТГ, окрім домінант ФСП. Цей тип МО поширеніший в англійській мові). Всього в дисертації пропонується 17 критеріїв та відповідна кількість класифікацій указівних порівнюваних МО, на основі яких можна визначити: 1) функціональні типи, які враховують соціальну належність адресата; 2) структурні типи, що базуються на формальних показниках указівних МО; 3) структурно-контентивні типи, побудовані на основі семантичних ознак вказування (просторової, часової та особової вказівної семантики), 4) інвентаризаційні типи, які визначають види вказівних МО за їх участю в комунікативній ситуації, місцем у структурі ФСП вказування; 5) імплікаційні типи. Ці типи визначають подальші шляхи дослідження вказівних МО.

Основні комунікативно-прагматичні функції аналізованих МО (вказівна, емпатична, підсилювальна, емоційно-експресивна, інверсійна та атрактивна) зумовлюють визначення таких прагматичних типів репрезентацій СК: 1) адекватний інтенціональний тип, спрямований на відтворення відповідної ідентифікації і / або вказування, до якого належать моно семантичні синтаксеми з первинним номінативним значенням; 2) дезиративний інтенціональний тип, спрямований на створення неоднозначності висловлення, ідентифікаційного і / або преференційного компонента в семантиці МО, до якого належать полісемантичні синтаксеми; 3) модулятивний тип, який найчастіше реалізується в мікроконтексті; він є виявом розвитку первинної вказівної семантики на основі причинно-наслідкових відношень.

Різні типи сполучуваності досліджуваних МО, зумовлені структурними особливостями мов та впливом мовної традиції, дозволяють класифікувати їх як: 1) синтагматично закріплені (типові для англійської мови): а) препозитивні, б) постпозитивні, в) інтервербальні (англійські МО, які мають дві закріплені позиції і можуть змінювати або не змінювати свою

семантику залежно від синтаксичної позиції); 2) синтагматично вільні МО (типові для української і російської мов).

Опозитивні відношення, будучи основними структурними відношеннями в СК, диференціюються як: 1) парні – найпоширеніший тип серед досліджуваних МО; 2) портійні, поширені серед просторових МО (місцеперебування – прямий напрям – зворотний напрям), деяких часових МО (теперішнє – майбутнє – минуле), деяких особових МО (я – ти – він (вона, воно), я – ти – ми); 3) нульові опозиції або ті, що не мають прямого, безпосереднього опозита (такі репрезентації не частотні серед аналізованих МО; вони є свідченням певного розвитку поняттєвих та мовних репрезентацій); 4) полі опозитивні репрезентації, поширені, насамперед, серед неозначених англійських МО; ці відношення характеризуються певним синонімічним паралелізмом.

Висновки та подальші перспективи досліджень.

Таким чином, концептуально важливим є розуміння сутності міждисциплінарної СК як сукупності відповідних понять (ширше - концептів), репрезентованих у зіставлюваних мовах і мовленні у вигляді указівних систем просторових, часових та особових координат, які виражають різні типи референційних відношень (у широкому розусінні терміна) – як традиційних, тобто анафоричних, власне референційних та дейктичних, так і прехідних – трас семантичних і транс функціональних. Відповідні мовні репрезентації характеризують універсальні типи вказівних відношень. Різні рівні проведеного аналізу дозволяють бачити різні вияви національно-культурної маркованості мовних СК та їх складників.

Подальші наукові студії щодо СК та її складників убачаються в напрямі когнітивістики, прототипової семантики, функціональної граматики, психолінгвістики тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алферов А.В.* Интеракциональний дейксис як средство організації речевого взаємодія: Автореф. дисс. ... д-ра філол. наук: 10.02.15 / МГУ ім. М.Ломоносова. – М., 2001.
2. *Алферов А.В.* Полиаспектний синкретизм речової інтеракції // Вестник Пятигорск. гос. лингвистич. ун-та. – 2004. – №2 – 3. – С. 62 – 67.
3. *Березин Ф.М.* О парадигмах в истории языкознания XX в. // Лингвистические исследования в конце XX в.: Сб. обзоров. – М., 2000. – С. 9 – 25.
4. *Бюлер К.* Теория языка. Репрезентативная функция языка / Пер. с нем. Т.В. Булыгиной. – М.: Прогресс, 2000.
5. *Кибрик А.Е.* Константы и переменные языка. – СПб.: Алтея, 2003.
6. *Кибрик А.Е.* Механизмы устранения референциального конфликта // Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных исследованиях: Сб. науч. тр. – М., 1987. – С. 128 – 145.
7. *Кубрякова Е.С.* Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX в.: Сб. науч. ст. – М., 1995. – С. 144 – 238.
8. *Кочерган М.П.* Зіставне мовознавство, типологія, характерологія й універсологія: зміст, співвідношення й розмежування // Вісник КНЛУ. Сер. Філологія. – 2006. – Т. 9. – №1. – С. 3 – 8.
9. *Крылов С.А.* Детерминация имени в русском языке: теоретические проблемы // Семиотика и информатика: Сб. науч. ст. – М., 1984. – Вып. 23. – С. 124 – 152.
10. *Крылов С.А.* К типологии дейктических систем // Лингвистические исследования. Типология. Диалектология. Этимология. Компаративистика: Сб. науч. ст. – М., 1984. – Т.1. – С. 140 – 173.
11. *Рахимов С.* Проблема дейксиса как категории типологической лингвистики: Автореф. дисс....д-ра фил. наук / Военн.краснознамен.ин-т. – М., 1990.
12. *Рахимов С.* Типология дейксисов в ономазиологическом аспекте // Вопросы сравнительной типологии: Тезисы докладов Республиканской конференции. – Ташкент. «Фан», 1981. – С. 55 – 56.
13. *Терехова С.І.* Типологія вказівних особових репрезентацій (на матеріалі української, російської та англійської мов) // Мовознавство. – 2007. №2. – С. 49 – 57.
14. *Терехова С.І.* Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (на матеріалі української, російської та англійської мов): Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2007.
15. *Хмелевская М.А.* Функционально-семантическое поле дейксиса в современном английском языке // Вестник СПбГУ. Сер. Язык, литература, история. – 1993. №4. – С. 50 – 54.
16. *Шамова Г.А.* К типологии функционирования дейктических средств: Автореф.дисс. ... канд. фил. наук / ПГУ им. А.М. Горького. – Пермь, 1992.